ארץ־ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שלושים ואחד

החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה
בשיתוף
המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשע"ה

כרך זה יוצא לאור בסיוע
קרן ראובן ואדית הכט
קרן ליאון לוי
איתן גרוסמן, וושינגטון די-סי
שרה ואבי ארנסון
דוד וימימה יסלזון
קרן ראסל ברי
קרן קשת
הרשל שנקס
החברה לארכאולוגיה מקראית (BAS)
פרנץ פיליפ רוטצן
Ufficio Pellegrinaggi — Diocesi di Vicenza (Italia)

מסת"ב 5-097-221-965-978 ISBN

© 2015
כל הזכויות שמורות בידי החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

מתווה ועימוד: אברהם פלדות
סדר: מרזל א.ש. — ירושלים
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

ספר

אהוד נצר

עורך ראשי

זאב וייס

המערכת

יוסף אבירם, אליעזר אורן, אורן גוטפלד, גדעון פרסטר, ישראל שצמן

מרכזי המערכת

הלל גבע, אלן פריס

עורכת העברית

אפרת כרמון

עורך האנגלית

אלן פריס

תוכן העניינים

מדור העברית

פתח דבר *המערכת* יא

אהוד נצר — אדריכל, ארכאולוג, עמית ורע *אליעזד אודן* יג

רשימת פרסומי אהוד נצר *נירה נוה* טז

הקיצורים הביבליוגרפיים כו

אשר יעקב אלטשול — כלי אבן, גלוסקמאות והורדוס המלך: תמורות בתרבות החומרית בשלהי ימי הבית השני 1

אבנר אקר — תלמידים ומורה בהרודיון 6

דן בהט — "המצודה שבעבר נקראה באריס ולימים אנטוניה"? 12

חיים בן דוד — הדרך העתיקה מקלירוהי בחוף ים המלח למכוור — דרך בנויה ורחבה מימי הבית השני 20

דורון בן עמי ויאנה צ'חנובץ — הפערים מצטמצמים: התקופה ההלניסטית המאוחרת בעיר דוד 30

בצלאל בר־כוכבא וסטפני בינדר — יוסף בן מתתיהו על ים־המלח: מקורות ומידע 38

רחל בר־נתן ויהודית גרטנר — ידידי המלך: פובליוס ודיוס פוליו בהרודיון 45

הלל גבע — ירושלים החשמונאית בראי הארכאולוגיה — הערות לטופוגרפיה העירונית 57

יולי גחט — בית כנסת במרכז טבריה 76

יוסף גייגר — ארכיטקטים בארץ־ישראל 83

משה דוד הֶר — קני־מידה של טומאה וטהרה בתכנון ירושלים בהלכה של כת מדבר יהודה 88

מלכה הרשקוביץ ושוע אמוראי־שטרק — קופסאות־חותם רומיות ממצדה 96

זאב וייס — מבני הבידור להמונים בירושלים ההרודיאנית: טקסט וממצא, מציאות או בדיה? 104

נעמה וילוז'ני — ציורי הקיר מבית דיוניסוס בציפורי — שלוחה מקומית של אמנות הפרסקו בתקופה הרומית 115

שלומית וקסלר־בדולח — על מקומו של הר הבית במערך העירוני הרומי: בכל זאת קפיטולאום 126

בועז זיסו, אמיר גנור, איתן קליין ורות ג׳קסון־טל	מערכת קבורה III בחורבת עתרי ועיטוריה: איקונוגרפיה פוניררית מן התקופה הרומית המאוחרת	138
אדם זרטל	פסגת הסרטבה — מגדלור הרודיאני?	144
לי־היא חבס	המשכיות, שינויים והתפתחויות באדריכלות ובאמנות כנסיות עבר־הירדן תחת שלטון האסלאם	151
רחל חכלילי	אדריכלות ״בית הספד״ ב״קבר גלית״ ביריחו ובתי כנסת מימי הבית השני	165
רינה טלגם ובנימין ארובס	יהודים, נוצרים ומינים בבית הכנסת בכפר נחום — הערכה מחודשת	176
צבי יבור ודני שיאון	בנייני הציבור בגמלא	200
אלי ינאי ועדי ארליך	מבנה פסיפסים וקברים מהתקופה הרומית בלוד־דיוספוליס	210
ישראל לוין	עיתוי והֶקשר: מדוע פרחה אמנות יהודית דווקא בשלהי העת העתיקה?	221
עוזי ליבנר, אורי דוידוביץ׳ ובנימין ארובס	הביצור בראש הר ניתאי: מבנהו, זמנו ותפקידו	236
שולמית מילר	פסיפסי טבריה בשלהי העת העתיקה: סגנון אמנות ומרחב אדריכלי	247
צבי אורי מעוז	מקדש אוגוסטוס בפניאון־באניאס	256
ארתור סג״ל ושמעון דר	תרומתו של אהוד נצר לחקר התקופה ההרודיאנית	262
זאב ספראי	כפרי בית הורדוס ובירות הטופרכיה בארץ	287
רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ׳אצ׳י	מי הרס את מבנה ״קבר הורדוס״?	299
יוסף פטריך ומרקוס אדלקופ	השלבים בהתפתחותו של הר הבית — בחינה מחודשת	305
אורית פלג־ברקת	מסורת מול חידוש בבנייה המלכותית: העיטור האדריכלי בארמונות החשמונאים והורדוס בבקעת יריחו	325
גדעון פרסטר	הסרקופגים מן המאוזולאון בהרודיון	342
יורם צפריר	תגובה של חברה במצור: עוד על יחסם של היהודים לאמנות הדמות בימי בית שני ובתקופה שאחרי חורבן הבית	352
עמוס קלונר	אידומיאה בתקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה: הטריטוריה ודרכי סחר האורחות	359
סילביה רוזנברג	על סדנאות אמני הציור ביריחו ובהרודיון	374
שמואל רוקח	Spatia et Tempora Regis: יחסי החלל והזמן בין הורדוס לארמונותיו	386
רוני רייך	בניינה וחורבנה של קשת רובינסון בהר הבית שבירושלים	398
ינון שבטיאל	ייחודם של מקלטי המצוקים בהר ארבל־נתאי, בנחל עמוד ובסלע עכברה בתקופת הבית השני ובמרד החורבן	408
דניאל שוורץ	על חומרי הבנייה של הורדוס — ושל יוספוס	421
גיא ד׳ שטיבל	מים להורדוס המלך	426
אפרים שטרן	חותמות וטביעות־חותם בסגנון יווני־רומי מדור	445

מדור הלועזית

החיפוש אחר עיצוב עם אהוד נצר, אדריכל תכניות הבניה של הורדוס *קתרין גליסון* xiv

אנדראה מ. ברלין	הורדוס, אוגוסטוס והאוגוסטיאום בפניון	*1
ברברה בוראל	מה היה ה-regia בתיאטרון הרומי?	*12
ג'יימס המילטון צ'רלסוורת	מי טען שהורדוס היה "המשיח"?	*29
כייסי ד. אלדג'	פרוכות בית המקדש השני: אדריכלות ומסורת בבית המקדש ההרודיאני	*40
קנת ג. הולום	אלי סבסטוס: מקדש הנמל של הורדוס בקיסריה	*51
מרתה שארפ ג'וקובסקי	פלא אדריכלי: המקדש הגדול בפטרה	*69
ניקוס קוקינוס	הבטים של ירושלים בימי הורדוס	*79
אחים ליכטנברגר	הורדוס, זוילוס, פילופאפוס. כפל זהויות בעולם היווני־רומי	*110
ג'ודי מגנס	כתובת בית הכנסת בעין גדי: הערכה מחודשת	*123
אריק מ. מיירס, דוד הנדין וקרול ל. מיירס	מחשבות נוספות על ציפורי ורומא: נומיסמטיקה וארכיאולוגיה	*132
אינגה נילסן	ההקשר האדריכלי של קבוצות דתיות בדלוס	*141
רנאטה רוזנטאל־הגינבוטום	מנחות קבורה וזהות נבטית: ממשית וקסרוות	*154
סטפן ג. שמיד, זביגנייב ט. פיימא, פיוטר ביינקובסקי וברנארד קולב	תיעוד מבני מגורים מלכותיים נבטיים בפטרה	*166

ייחודם של מקלטי המצוקים בהר ארבל־נתאי, בנחל עמוד ובסלע עכברה בתקופת הבית השני ובמרד החורבן

ינון שבטיאל

במסגרת מחקרם ותיעודם של חללים תת־קרקעיים בגליל, אובחנה תופעה השופכת אור על אופן השימוש של יהודי הגליל במצוקיו ובמערותיו הטבעיות כמפעל מאורגן להבטחת ביטחונם בתקופות המצוקה של ימי הבית השני.[1]

עד כה היה מקובל במחקר להבדיל בין מערכות מסתור למערות מפלט: למערכות מסתור נחשבו חללים תת־קרקעיים חצובים לעומק הקרקע, המורכבים ממחילות צרות ומפותלות הנוטות בזוויות חדות ובנויות במפלסים שונים. הן שימשו להסתתרות מתחת לפני השטח בעִתות חירום ואף כבסיסי יציאה ללוחמת גרילה.[2] מבין מערכות המסתור הידועות לנו, הרוב נחצבו מתחת לשרידי יישובים יהודיים בארץ יהודה ובגליל.[3] לעומתן, מערות המפלט הן מערות טבעיות שנוצרו בתהליכי המסה קרסטיים בראשי צוקים נישאים הן במדבר יהודה הן בארץ בנימין. אל מערות אלה, שהיו לרוב מרוחקות ממקומות יישוב, נמלטו יהודים ממקומות שונים. הממצאים שהתגלו בארץ יהודה, הן במערות המפלט הן במערכות המסתור, העידו בדרך כלל שהן שייכות לתקופת מרד בר כוכבא, גם אם באחרונה התגלו בשני האזורים עדויות מן המרד הראשון.[4]

סקר מקלטי מצוקים בהר ארבל־נתאי, נחל עמוד וסלע עכברה

מאז שנת 2005 ערכנו ולדימיר בוסלוב מהמלח"ם ואני סקר תיעוד מילולי, צילומי וגרפי מקיף של מערות טבעיות שנוצרו בתהליכי המסה קרסטיים במצוקים התלולים ברחבי הגליל העליון, המזרחי והמערבי.[5] ניתוח הממצאים שהתגלו בהם הוכיח שמדובר במערות מקלט שהיו בשימוש נרחב בתקופת ימי הבית השני וביתר שאת בתקופת מרד החורבן. מאחר שלמערות אלו יש שני מאפיינים המבדילים אותם ממערות המפלט, ניתן להם השם "מקלטי מצוקים". ואלה שני המאפיינים: (1) מרבית המערות הטבעיות עברו הכשרה למגורים בידי אדם; (2) מרבית המצוקים התלולים שבתוכן נמצאות המערות סמוכים ליישובים יהודיים שנודעו בתקופת הבית השני. שני מאפיינים אלה אינם מתקיימים במערות המפלט. הדמיון בין מערות המפלט ובין מקלטי המצוקים הוא כמובן השימוש הנרחב שעשו בהן יהודים בתקופות מצוקה שונות, הן בארץ יהודה הן בגליל. הממצא העשיר ביותר התגלה למעשה במקלטי המצוקים של שלושה אתרים מרכזיים: הר ארבל־נתאי, נחל עמוד וסלע עכברה, אתרים סמוכים ליישובים שבוצרו לטענת יוסף בן מתתיהו בידיו ערב מרד החורבן (להלן). במקלטי המצוקים שבשלושת האתרים נמצאו מתקנים ופריטים שנועדו לשמש לצורך קיום והישרדות בלבד. הממצאים בכללם משמשים בסיס להשוואה עם אתרי מקלטי מצוקים אחרים שנמצאו בהם ממצאים דומים.[6]

מקלטי המצוקים בהר ארבל־נתאי

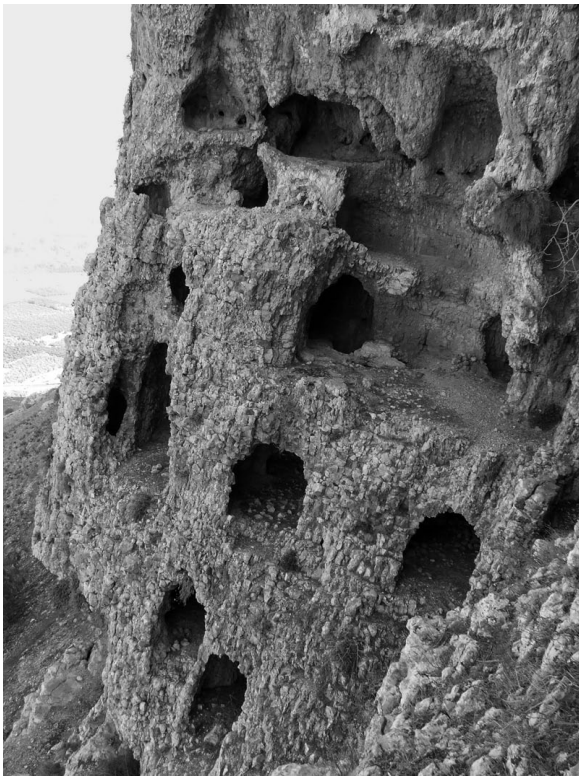
מצוק הר ארבל ומצוק הר נתאי מופרדים זה מזה על־ידי נחל ארבל, אך מבחינה גאוגרפית־גאולוגית הם נחשבים למצוק אחד, שהיה מחובר בתקופות גאולוגיות קדומות (השם הר נתאי ניתן לחלק של מצוק ארבל מידי ועדת השמות הממשלתית, אך בתקופת הבית השני לא נודעה כל הפרדה שמית בין שני עברי הנחל).[7] מקלטי המצוקים בהר ארבל (איור 1) ונתאי (איור 2) מרוכזים לרוב על פני המצוק במכלולים של ארבע עד שתים־עשרה מערות (איור 3). כל מכלול כזה נמצא בין שני משטחי סלע תלול וטרשי והגישה אל המערות מהצד קשה עד בלתי אפשרית. יותר מ־300 מהן שימשו מקלטי מצוקים, כלומר מערות טבעיות שנמצאו בהן סימני הכשרה מובהקים וממצאים המעידים על פעילות אדם, בעיקר בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה.[8] לכ־150 ממקלטי המצוקים בשני אתרים אלה הגישה אפשרית רק בגלישה בחבלים (איור 4), בעזרת סולמות או באמצעים אחרים (להלן). בשני חלקי ההר פרושים מקלטי המצוקים על פני שטח רחב: בהר נתאי התפרושת היא על פני כ־1.5 ק"מ ובהר ארבל על פני כ־2.5 ק"מ. פתחי המערות, משני עברי המצוק, פונים לערוץ הנחל. במקומות שונים נמצא שהיה מעבר בין מערות הנמצאות במפלסים שונים דרך ארובות חצובות שקישרו בין מפלס למפלס. במערות המקלט שבארבל נמצאו 32 מתקנים לאגירת מים, שניזונו ממרזבים חצובים אשר ניקזו מי גשמים שניגרו ממרומי הצוק, או מנטיפים שטפטפו היישר לתוך המאגרים שנחצבו במכוון מתחתם (איור 5). בחמש מערות נמצאו חמישה מקוואות טהרה חצובים (איור 6).[9] על המזוזות של 17 מקלטים תלולים נחצבו לולאות לשם קשירת חבלים לגלישה ולטיפוס. ב־90 מקלטים נחצבו גומחות לנרות שמן

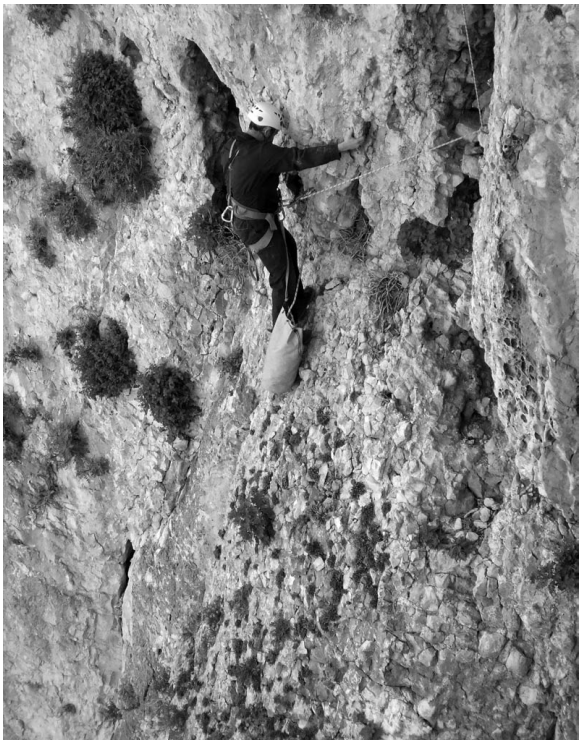
איור 1: מקלטי מצוקים בהר ארבל

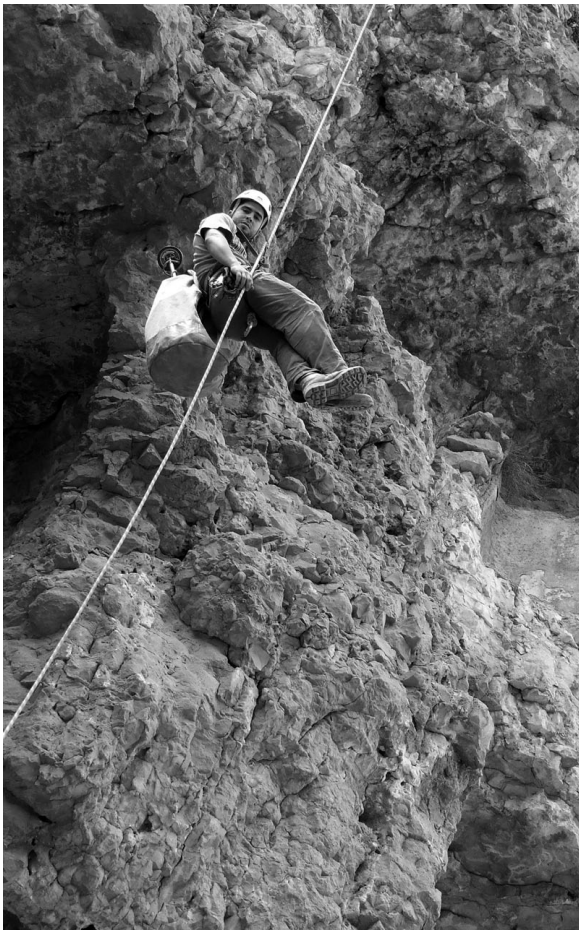
איור 2: מקלטי מצוקים בהר נתאי

איור 3: מכלול של מקלטי מצוקים בהר ארבל

איור 4: גלישה בחבל למקלט מצוקים בהר ארבל

איור 5: גלישה בחבל למאגר מים "תלוי" שמחציתו קרסה בהר נתאי

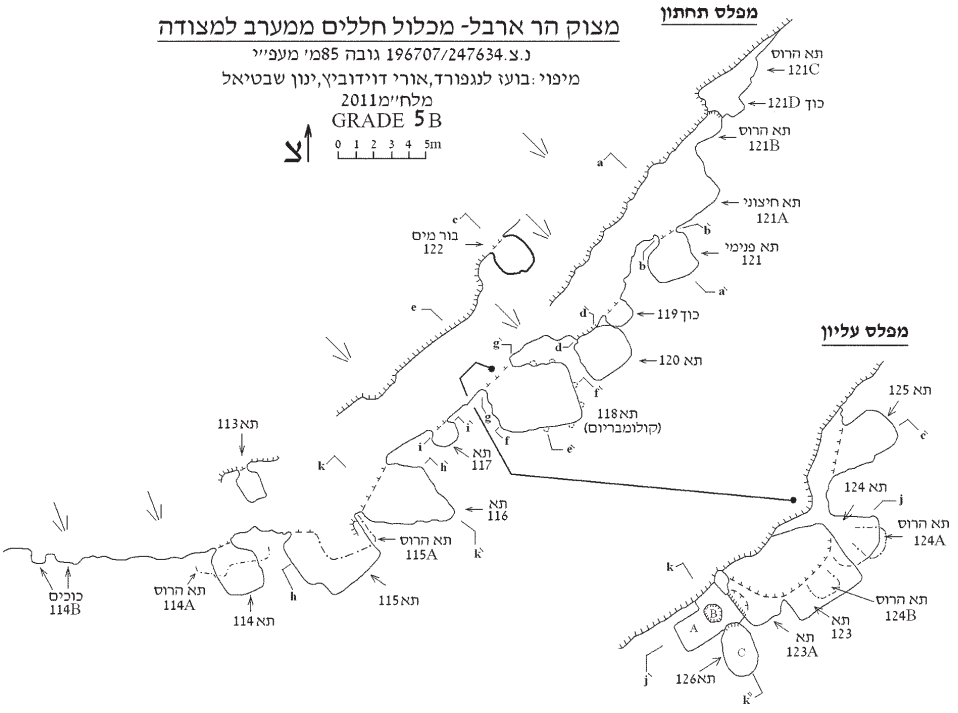

איור 6: מקווה טהרה בתוך מקלט מצוקים בהר ארבל

ו-17 בורות איסום. למרבית המקלטים הובאו קנקני אגירה ואחסון וכן סירי בישול; שבריהם נמצאו פזורים בתוך המערות. צמוד ל-16 מקלטים שנפתחים למבט מרחבי נחצבו מדפי סלע פתוחים לצורך תצפית. בתוך מקלטי המצוקים שהגישה אליהם הייתה בגלישה בחבלים בלבד תועדו חרסים רבים מהתקופה הרומית הקדומה, ואילו במערות שבמדרון ההר, שאין צורך להיעזר בחבלים כדי להגיע אליהן אף שהגישה לשם היא בטיפוס קשה, נמצאה קרמיקה מהתקופות הרומית הקדומה והמאוחרת ומתקופות מאוחרות יותר (איור 7).[10] בפתחם של שני מקלטי מצוקים נמצאו שני ראשי חץ בעלי חתך מרובע שהיו נהוגים בשימוש בצבא הרומי.[11] במערות שבמדרונות המצוק נתגלו מטבע הלניסטי שנטבע בעיר צור בימיו של אנטיוכוס ה-7 (138–129 לפני הספירה), מטבע של אנטיוכוס ה-9 (115–96 לפני הספירה), שמונה מטבעות מתקופת אלכסנדר ינאי (103–76 לפני הספירה) ומטבע של הקיסר אנסטסיוס (496 לספירה).[12] בסקר מקלטי המצוקים התלולים במיוחד, שהצריך שימוש בציוד טיפוס וגלישה, התגלו בשלושה מקלטי מצוקים מסביב לבורות מים חמישה מטבעות: מטבע אחד של יוחנן הורקנוס (129–104 לפני הספירה), שני מטבעות של אלכסנדר ינאי משנות ה-80 לפני הספירה ומטבע אחד מצידון מהמאה הא' לפני הספירה.[13] על הרמה הטרשית של הר נתאי הבחינו חוקרים, בזמנים שונים, בחומה בנויה מאבני שדה מעובדות ולה תשעה מגדלי שמירה.[14] החומה תועדה בשנות השמונים של המאה הקודמת בידי יובל שחר ויגאל טפר וכן בידי בשנת 2007.[15] אורך החומה 286 מ' ושרידי תשעת מגדליה בולטים בשטח. לצופה בה ממרומי מצוק הארבל היא נראית כצורת קשת. שלושה קטעים של החומה נחפרו בשנת 2010 בידי עוזי ליבנר והוא זיהה בה שלבים מספר שהבולטים בהם הם מהתקופות הרומית הקדומה והתיכונה.[16] שני מאפיינים ברורים תומכים באפשרות שהחומה נבנתה כדי להגן על מי שנמצא מזרחית לחומה, היינו על הנמלטים למקלטי המצוקים: המאפיין האחד הוא שכל תשעת מגדלי השמירה נבנו במרחקים שווים, פונים לצד מערב — הצד היחיד שאפשר לצפות ממנו להגעתם של כוחות צבא.[17] המאפיין השני הוא הממצא הרומי הקדום שנתגלה מסביב לחומה ולאחר שנחפרה חלקית. מסתבר אפוא שחומת הר נתאי, מיקומה והממצאים שבה תואמים את דברי יוסף בן מתתיהו, שכתב שהוא "הקים חומה להגנת המערות שלשפת ים גינסר" (מלה"י ב, 573).[18]

היישובים היהודיים מימי בית שני בתחומי הארבל

בתחום מרחב ארבל נחשפו שני יישובים יהודיים קדומים ובמרכזם בתי כנסת בעלי חזות מרשימה. האחד נתגלה בשנות השמונים של המאה הקודמת בראש רמת ארבל (מצפון למושב ארבל) בידי צבי אילן ואברהם איזדרכת ובשנים 2012–13 נחפר בידי בני ארובס.[19] בית הכנסת השני, שנחפר משנת 2006 במשך כמה עונות בידי עוזי ליבנר, הוא למרגלות הר נתאי, בצדו הדרומי של הכפר הערבי ואדי חמאם. לדעת החופר, יישוב יהודי זה היה בשיאו בראשית התקופה הרומית הקדומה.[20] נראה שהזיקה בין היהודים שנמלטו מהיישוב בארבל ומקלטי

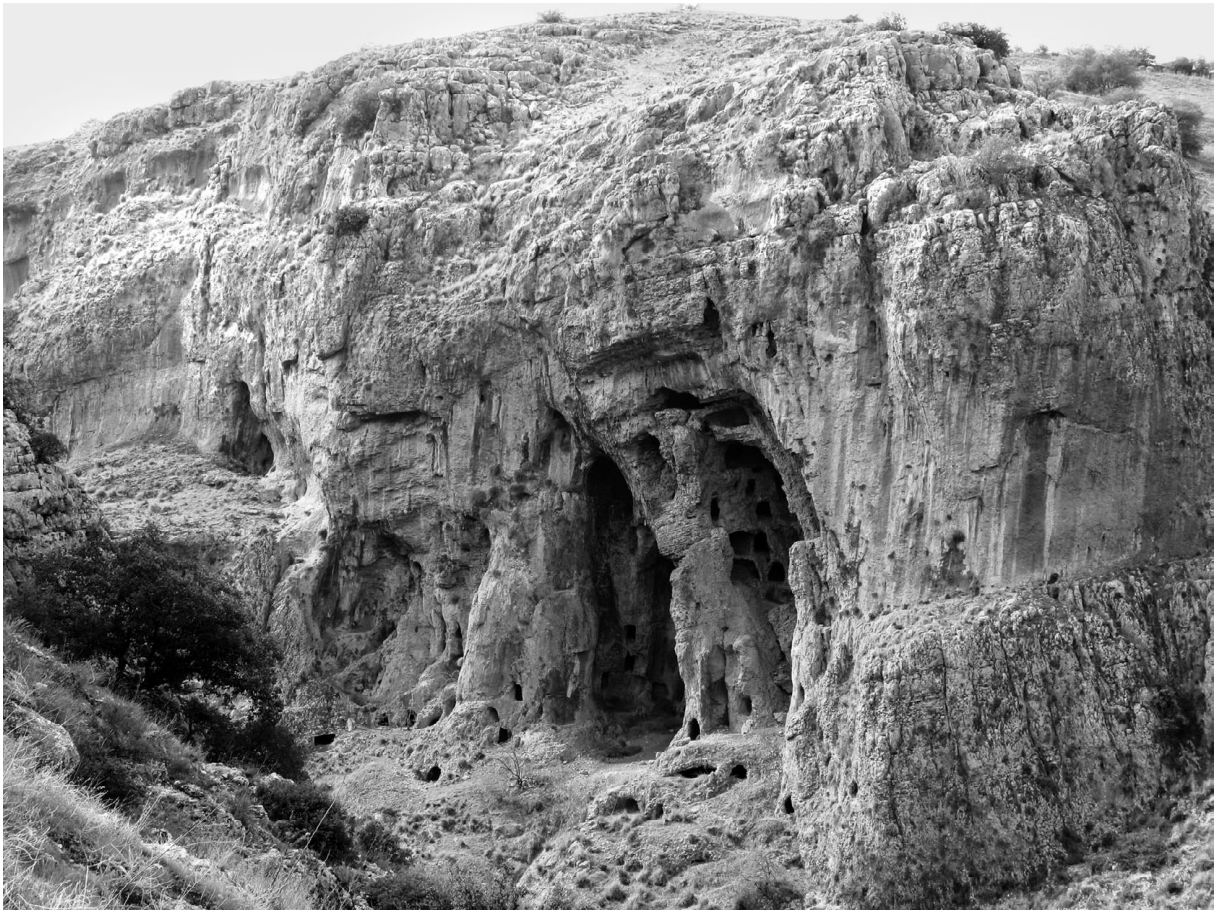

איור 7: תכנית מכלול אחד ממקלטי המצוקים בהר ארבל

המצוקים של הארבל, וכן בין היהודים שנמלטו מהיישוב בוואדי חמאם למקלטי המצוקים של הר נתאי, ברורה. ייתכן שתושבי ארבל הכשירו את מערות ארבל ותושבי היישוב בפתח ואדי חמאם הכשירו את מקלטי המצוקים של הר נתאי וכן את החומה שהגנה על המקלטים מפני מתקפה רומית. לא מן הנמנע שמקלטי המצוקים בשני האתרים (שמספרם הגיע ל-400 בערך!), שימשו גם את תושבי מגדל, שהשתתפה כידוע באופן פעיל במרד החורבן.

מקלטי המצוקים של נחל עמוד והיישובים היהודיים שסביבתו

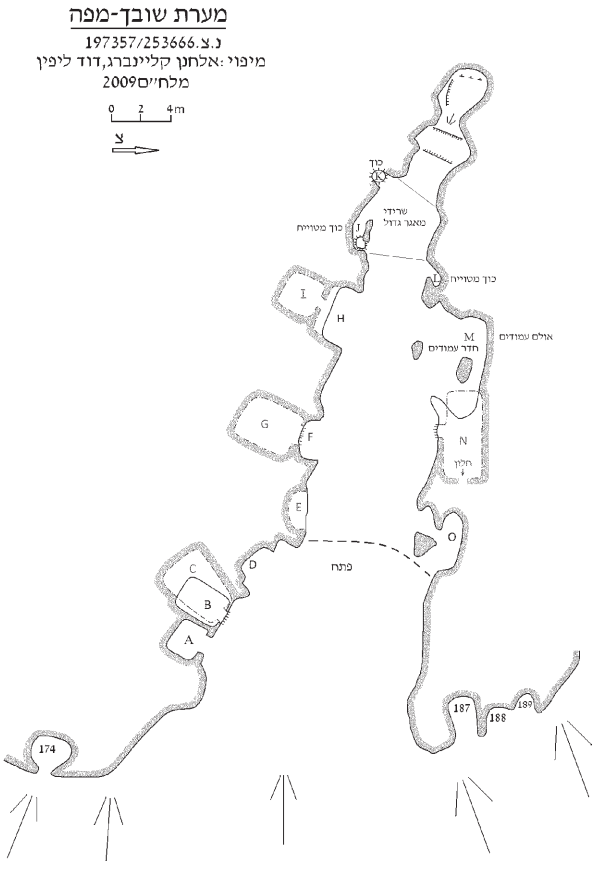
סקר התיעוד של מקלטי המצוקים בנחל עמוד נערך מתחילת נחל עמוד תיכון, המתחיל בכביש 65, ועד לנחל עמוד תחתון, המתחבר לכביש חוקוק־מגדל (מס׳ 8077). במסגרת תא שטח זה נסקרו 304 מערות ומתוכן כ-250 הוגדרו מקלטי מצוקים. כל המערות פרושות באופן מובהק צפונית־מערבית לעמוד הסלע שעל שמו נקרא הנחל. מערך מקלטי המצוקים בנחל מתחיל במכלול המערות המכונה במפות סימון השבילים מערות שובך (נ.צ.197425–253722), וממנו נמשכים המקלטים כלפי צפון־מערב עד לחיבורו של הנחל לכביש 65. לאורך מסלול זה הוכשרו 3 מכלולים גדולים באופן יוצא דופן: הראשון הוא מכלול שובך (תחתי). אחריו, במרחק כ-2 ק״מ, בא מכלול שובך עילי ובמרחק כחצי ק״מ ממנו נמצא מכלול שבשבת. בין שלושת המכלולים האלה פרושים מקלטים נוספים, שבחלקם הוכשרו לתאי תצפית ומחסות סלע והם מאופיינים בקירות בנויים בפתחיהם. תפרושת המקלטים ומכלוליהם הבולטים מחזקים את האפשרות שהאוכלוסייה שהכשירה את מקלטי המצוקים באה מן היישובים היהודיים הסמוכים לתא שטח זה — חוקוק, יישוב שבאחרונה נחשף בו בית כנסת (יש המזהים בו את היישוב קפרקנו או כפראתא הנזכר אצל יוסף בן מתתיהו כיישוב מבוצר).[21] היישוב הקדום המוכר כיום בשם תל נאשי, היישוב שונה והיישוב היהודי חורבת כור, שנחשף בו באחרונה בית כנסת.[22] היישוב כור נמצא ממזרח למושב כחל ומדרום לו יש נתיב קדום, היורד בסדרה של מדרגות חצובות במקום שהסלע תלול במיוחד היישר למכלולי מקלטי המצוקים המרכזיים שבנחל עמוד.[23]

איור 8: מכלול מקלטי המצוקים בשובך תחתי, נחל עמוד

מכלול מקלטי שובך (תחתי)

מערותיו התחתונות של מכלול שובך (תחתי),[24] שהגישה אליהן אינה מחייבת גלישה או טיפוס בחבלים, נחפרו בחפירות ארכאולוגיות בשנות השישים של המאה הקודמת בידי משלחת מאוניברסיטת שיקגו. חופרים אלה הגדירו את המכלול הזה כאתר פרהיסטורי מהתרבות המוסטרית, מן התקופה הפלאוליתית התיכונה.[25] במערות העליונות של מכלול זה, שהגענו אליהן בגלישות בחבלים או באמצעות טיפוס אלפיני מקרקעית הנחל, מצאנו גם ממצאים מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה (איורים 8, 9). המערות במכלול העליון, כ-30 במספר, נראות חצובות גם במבט מבחוץ. בתוכן נמצאו כל המאפיינים שמנינו לגבי מקלטי המצוקים. בקיר הסלע הדרומי של המכלול, בגובה יותר מ-30 מ' מהקרקע, בזווית אנכית, טויחה פיסה רחבה של הקיר בטיח אפור והדבר נראה היטב למי שצופה בה ממרגלותיו של קיר הסלע הזקוף. רק כשמטפסים על הקיר הזקוף לעבר קטע הטיח החשוף מתגלות ארבע תעלות מטויחות שנחצבו במדורג מתחתיו והן שקלטו מים שניגרו מראש המצוק. מי הנגר זלגו מראש הצוק על פיסת הטיח, החליקו עליה ונקוו היישר בתעלות ומכאן הובלו למאגר מוסתר בין שני סדקים בסלע. המאגר חצוב

איור 9: תכנית מכלול שובך תחתי בנחל עמוד

איור 10: פיתס מטיפוס קרמיקה גלילית גסה שנמצא במקלט מצוקים בשובך תחתי

בצורה אובלית ומטויח היטב בטיח הידראולי אפור ובמרכזו חצוב מעין מושב מטויח. לא מן הנמנע שמדובר במקווה, אם כי מתקן כזה בעל צורה זו הוא יחידאי. מעל לפיסת הטיח החשופה על קיר הסלע התגלה מקלט מצוקים מוסתר ובתוכו נמצא פיתס שלם שמידותיו 1.3×0.50 מ' וקוטרו הפנימי 0.47 מ'. הפיתס זוהה בידי מוטי אביעם כטיפוס GCW (קרמיקה גלילית גסה), המאפיין את התקופה ההלניסטית אך נודע בשימוש גם בראשית התקופה הרומית (איור 10).[26]

מכלול מקלטי שובך עילי

המכלול השני נמצא כ-2 ק"מ מצפון-מערב למכלול שובך תחתי והוא דומה לו בצורתו המורפולוגית ובסגנון מקלטי המצוקים שלו. למכלול זה קראנו בסקר מכלול שובך עילי (איור 11). זהו המכלול המורכב ביותר שהתגלה עד כה במקלטי המצוקים, הן בנחל עמוד הן באתרים אחרים שנחקרו בגליל. ההגעה אליו חייבה שימוש גם באמצעי טיפוס אלפיני וגם בגלישה בחבלים ממרומי המצוק. הכניסה לאחדים מהמקלטים במכלול זה חייבה בשלב ראשון גלישה בחבל מרום 60 מ', מציאת שן סלע לעיגון חבל נוסף ותנועה אופקית על פני הקיר הזקוף לעבר המכלול, שנמצא בעומקו של חריץ סלע נסתר המוגן על ידי גג סלע גדול המזדקר מפתחי המערות שהוכשרו כמקלטים. כדי להגיע למערות טיפסו מכשירי המכלול ככל הנראה מקרקעית המצוק הפונה למדרון. הטיפוס נעשה באמצעות תקיעת יתדות עץ, שחלקן עדיין נמצא באתרן. המטפס הראשון קשר ליתדות חבלים ואבטח את גופו, הוא

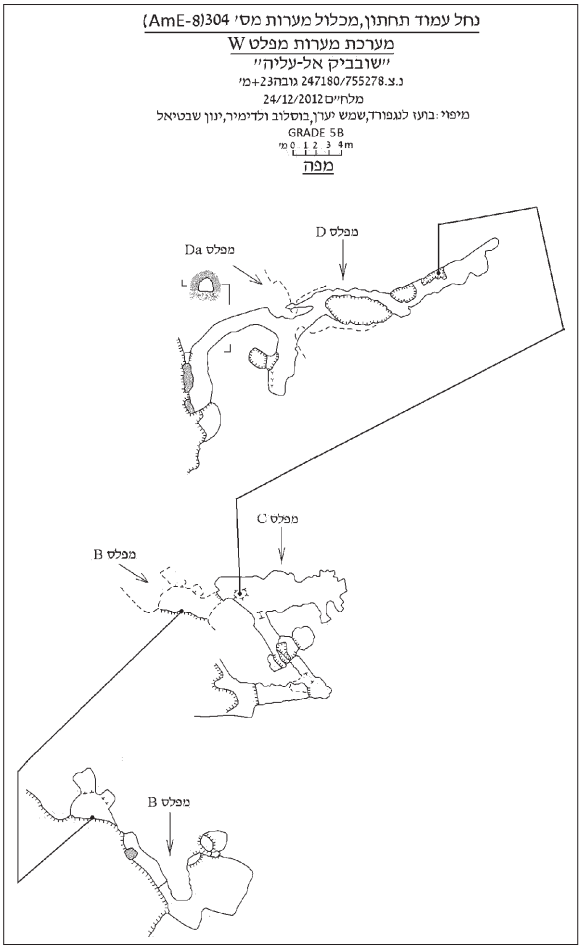
איור 11: מכלול מקלטי המצוקים של שובך עילי בנחל עמוד

המשיך, לדעתנו, בטיפוס כלפי מעלה על־ידי משיכת גופו מלמטה. בהגיעו למערך המערות שבמפלס הביניים חצב בו לולאות לקשירת חבלים ושלשל אותם לתחתית המצוק (איור 12). הבאים אחריו הגיעו בטיפוס על החבל ובתמיכת רגליהם ביתדות. מתוך מפלס הביניים נחצבו ארובות חיבור לעבר המפלסים העליונים, שבהם נעשתה עיקר עבודת ההכשרה של המערות למתחם בלתי ניתן לכיבוש. רובו של מערך המקלטים הפנימי במכלול זה מוסווה לחלוטין מעין המתבונן בו מתחתית המדרון שבין המצוק הזקוף לערוץ הנחל. הצופה מהערוץ רואה רשת של חללים טבעיים שפתחיהם פעורים כלפי המדרון בלבד.

מכלול שובך עילי מורכב משלשה מפלסים המחוברים ביניהם בארובות או במדפי סלע צרים, שהמעבר עליהם מחייב היצמדות לקיר הסלע ותמיכת הגוף, לבל יפול לתהום, בזיזים טבעיים. הקומה הראשונה משמשת "מבואה", שממנה פרושות יתדות העץ כלפי הצוק ומטה. הטיפוס עליהן מסוכן מאין כמוהו. קומת ה"מבואה" מורכבת מארבעה חללים חצובים ומארובה צרה שדרכה מטפסים למפלס השני (איור 13). גובה הארובה כ־8 מ' והטיפוס קשה ואפשרי רק כשהידיים מושטות כלפי מעלה ונאחזות בזיזים שהשאירה החציבה בסלע. גוף

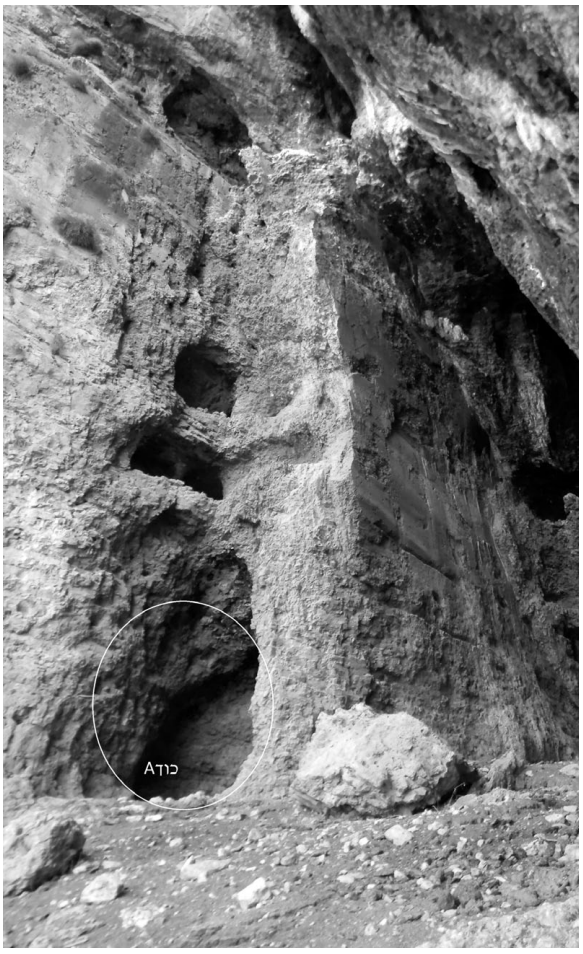

איור 12: לולאות חצובות לקשירת חבלי טיפוס וגלישה ממקלטי המצוקים

איור 13: תכנית מכלול מקלטי המצוקים בשובך עילי, נחל עמוד

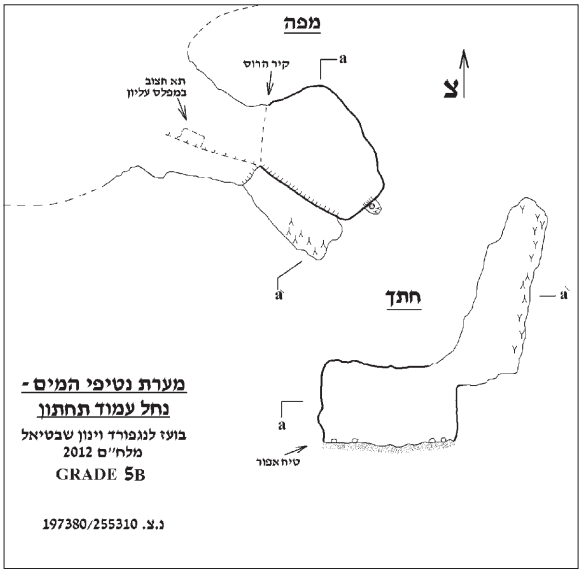
המטפס לפות באופן הדוק בין קירות הארובה והוא מתקדם על־ידי דחיקה בעזרת קצות אצבעות הרגליים. בקומה השנייה נחצב חלל שבמרכזו בור איסום גדול. בצדו הצפוני של החלל נחצב פתח ריבועי המוביל לחדר חצוב נוסף שהדופן הפנימית שלו בצורת קשת ומידותיו 8×8 מ'. בקצהו הדרומי של החלל נחצב חלון בלי סף וממנו יש תצפית מושלמת לכיוון רמת חוקוק ורכס לבנים. הגובה שמדדנו ממקום זה עד לתחתית המדרון הגיע לכ-30 מ'. הקומה השלישית מתאפיינת בהיותה תלויה בין תקרת הסלע לקיר הסלע הזקוף כלפי הקרקע. במקום זה מגיע הגובה עד לתחתית המדרון לכ-40 מ'. החללים בקומה השלישית מחוברים במחילות חצובות בגימור מוקפד והן מזכירות במידה רבה את מערכות המסתור התת־קרקעיות שהתגלו גם בגליל וגם כמה מקלטי מצוקים בארץ בנימין.[27] המחילה הארוכה ביותר המחברת בין החלל הפנימי ביותר לחלל המשקיף על פני הנחל מגיעה לאורך 17 מ'. מחילה זו מגיעה לשלושה חלונות תצפית חצובים המשקיפים אל רמת חוקוק ונחל עמוד. משקופי שלושת החלונות מחוברים לתקרת הסלע. בסף החלון האמצעי, הצמוד למחילת המעבר, נחצבה מדרגה בצורת משולש שקודקודו העשוי בצורת משפך נושק לתהום הפעורה. החלל השלישי בקצה המחילה הוא חלל שתקרתו מלאה בנטיפים פעילים. חלק מהמים הנוטפים זורם בתעלה חצובה למאגר קטן שדופנו פונה כלפי התהום. בדופן זו נחצבה מדרגה בצורת משולש. יש לציין שלא התגלו במכלול מורכב זה כל ממצאים, למעט חרסים שזוהו באופן ודאי לתקופה הרומית הקדומה. דבר זה מעיד אולי שהמתבצרים במקום לא נכנעו, או לא נהרגו, אלא יצאו מהמערות בחיים בלא להותיר אחריהם כל ציוד.

איור 14: מכלול מקלטי המצוקים בשבשבת

מכלול מקלטי שבשבת

למכלול השלישי קראנו מכלול שבשבת מאחר שהוא נמצא בדיוק מול עין שבשבת — המעיין המסומן במפות סימון השבילים של אזור נחל עמוד. צורתו של מכלול זה היא צורת פעמון, והוא מתאפיין ברשת של 20 מקלטים שנחצבו מעל לקיר סלע זקוף וחלק ובגובה כ-20 מ' מהמדרגה שנוצרה במדרון הנחל, שאליה אפשר להגיע בלא ציוד עזר. עוד מתחתית קיר הסלע הזקוף הפונה צפונה אפשר להבחין בחריצים עמוקים וארוכים שנחצבו על פני הקיר בצורה אופקית. הם נראים כמגרעות שהונחו עליהן פיגומים לצורך חציבת המקלטים וכדי להגיע אליהם (איור 14). בדופן הפנימית של צורת הפעמון נחצב מאגר מים גדול וטויח בטיח אפור. מעליו נחצבה תעלה אנכית באורך 7 מ', שפתחה נצמד לקבוצה של נטיפים שנוצרו בתוך סדק קרסטי חבוי בסלע, ומשם זורמים מי הנטיפים עד למאגר (איור 15). מעל לתעלה יש מדף סלע צר שמעליו נחצבו כמה חדרים שאפשר לראותם רק כאשר מטפסים בתוך נתיב התעלה החצובה. מדרום למכלול שבשבת, במרחק כ-15 מ' משם, התגלה במרכז המצוק הגדול, בגובה כ-20 מ' מהקרקע, כוך חצוב הנראה כנקודת תצפית לאדם אחד. בתוכו התגלה

איור 15: תכנית מאגר מים חצוב במקלטי המצוקים במכלול שבשבת

קנקן תמים מטיפוס GCW שתוארך לתקופות ההלניסטית והרומית (איור 16). למרגלות מקלטי המצוקים של שבשבת התגלו 38 ראשי חץ מעוכים שהיו נהוגים בצבא הרומי.[28]

במכלולי נחל עמוד התגלו הממצאים הבאים: בקירות הסלע הזקופים שהובילו למקלטים התגלו 20 יתדות טיפוס, מגרעות חצובות לפיגומים, כלי חפירה ממתכת, שני קנקני אגירה, 37 מדפי סלע חצובים לתצפיות, 34 בורות איסום וספלולים, 25 מאגרי מים שחלקם נחצבו מתחת לנטיפים פעילים, מחסות סלע, קירות מגן בנויים, שברי סירי בישול וכלי קיבול ואגירה וכן מטבעות מספר מתקופת אלכסנדר ינאי. הממצאים ממקלטי המצוקים ומסביבתם, שתוארכו לתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה, משקפים את זמן פעילותם של היישובים היהודיים חוקוק, חורבת שונה, תל נאשי וכור.[29] קיימת כמובן אפשרות שתחילת הכשרת המקלטים נעשתה בתקופה ההלניסטית, כאשר היישוב היהודי בגליל התעצם.

איור 16: גלישה בחבל לכוך סמוך למקלטי שבשבת שנמצא בו קנקן תמים

מקלטי המצוקים בסלע עכברה

סלע עכברה נמצא במרכזו של נחל עכברה הנשפך לנחל עמוד והוא צמוד ליישוב היהודי עכברה, שאת חורבותיו ואת בית הכנסת שלו סקרו חוקרים וארכאולוגים זה מכבר.[30] מצוק סלע עכברה הוא המצוק האנכי הגבוה ביותר בגליל והוא מתנשא לגובה 132 מ'. על פני המצוק פרושים 124 מקלטי מצוקים ומערות רועים (איור 17). רוב המערות שהוכשרו למקלטים פרושות בחלקו הצפוני של המצוק, התלול יותר, וההגעה

איור 17: פנורמה של מקלטי המצוקים בסלע עכברה

אליהן אפשרית רק בגלישה בחבלים מראש המצוק (איור 18). בחלק זה של המצוק מצאנו מכלול של מקלטי מצוקים חצוב בשלושה מפלסים מחוברים ביניהם בארובות. לכל מכלול נחצבו חלונות תצפית שהשקיפו לכיוון צפון־מערב וחלקם השקיף לעבר דרומו של נחל עכברה. בקומה העליונה של המכלול נחצב חדר שמידותיו של 5.6×5 מ׳ וגובהו משתנה מ-4 מ׳ בכניסה עד 1.0 מ׳ בקצהו המזרחי. בתוכו נחצב וטויח בטיח אפור בור מים שקוטר פתחו 0.7 מ׳, קוטרו הפנימי 1.8 מ׳ ועומקו 2.0 מ׳. הבור נחצב מתחת לקבוצה של נטיפים המגירים עד היום טיפות מים לתוך הבור. על קרקעית החדר נמצא שפע של חרסים אינדיקטיביים מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה. באותו חדר נמצאה על קיר הסלע המזרחי כתובת פחם שטרם פוענחה.[31] בחלק הצפוני של המצוק התגלה גם מקווה טהרה מרובע מטויח בטיח אפור ולו שלוש מדרגות המוליכות לאגן טבילה שעומקו 3 מ׳ וכן חמישה מאגרי מים מטויחים.[32] במכלול זה ומתחתיו נמצאו מטבעות מן התקופה החשמונאית ועד תקופת טריאנוס,[33] ראש חץ אחד בעל חתך מרובע, בקבוקון זכוכית מהתקופה הרומית הקדומה, תעלות להזרמת מים מראש המצוק למאגרי המים, מקווה טהרה, ארובות מעבר ממפלס למפלס, כתובת פחם שאי אפשר לקרוא אותה, גומחות לנרות שמן, בורות איסום, מחסות סלע, דרגשים ושברי כלי קיבול ואגירה וכן וסירי בישול.

ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל וזיקתם למקלטי המצוקים

השאלה המרכזית העולה מהיקף הממצאים, ממיקומם ומהמאמץ הנדרש להגיע אל המערות, גם כדי להכשירן וגם כדי להסתתר בתוכן, מחייבת להניח שהמכשירים והמסתתרים גם יחד היו צריכים להימצא במצוקה. אין אפשרות לראות במקלטי המצוקים מקום שבני אדם בוחרים להתיישב בו בעתות רגיעה. דומה ששתי תקופות מרכזיות בימי הבית השני עונות לאפשרות הזו: האחת, תקופת ימיה האחרונים של מלכות בית חשמונאי בגליל, והשנייה, ימי מרד החורבן. לתקופת מאבקי החשמונאים בחבל ארץ זה אפשר למצוא ביטוי אצל יוסף בן מתתיהו בתיאור מלחמתם של נאמני אנטיגונוס בתוך מערות הארבל בגליל (קדה״י יד, 413–430). אך תיאורים ממשיים של ביצורי מערות והקמת חומת הגנה עליהן אפשר למצוא אצל יוסף רק בתקופת מרד החורבן. המצוקה הכללית של היישוב היהודי בתקופה זו עשויה הייתה לגרום לאוכלוסייה רחבה לחפש לה אמצעי הגנה וביטחון בתוך מערות תלולות הסמוכות ליישובה. בשניים מספרי יוסף בן מתתיהו, ״המלחמה היהודית״ ו״חיי יוסף״, הוא מספר שעם הגיעו לגליל כמפקדו ערב פרוץ המרד, ביצר 18 מהיישובים בו (היישוב ה-19 בוצר לדבריו בידי יוחנן בן לוי). חמישה מהיישובים שסמוך להם התגלה מכלול גדול של מקלטי מצוקים מוזכרים ברשימותיו של יוסף בין המקומות שאותם ביצר באופן אישי: הוא מזכיר את טבריה, את מערות ארבל, קפרקנו, (ב״חיי יוסף״: כפר אתא), סלע אקכברון (ב״חיי יוסף״: עכברי), ומרות.[34] בשני האזכורים של חמשת היישובים המבוצרים השתמש יוסף במושגים של ביצור כפרים ״שהם סלעיים מאוד״, ביצורן של ״מערות ארבל״, ביצורו של ״סלע עכברה״ (בדגש על הסלע), ואף ציין ש ״הקים חומה להגנת המערות שלשפת ים גניסר״ (מלה״י ב, 572–574; חיי יוסף,187–188). רוב שרידי היישובים עצמם זוהו זה מכבר, מקצתם נסקרו, תועדו ובחלקם אף נעשו חפירות ארכאולוגיות.[35] ברצוני להציע ששלושת האתרים שבהם התגלו אותם מקלטי מצוקים שימשו בין שיטות ההגנה של יהודי הגליל בתקופת הבית השני, ובייחוד יש להניח שהיו חלק משיטת ההגנה שאליה התכוון יוסף בבואו ל״בצר את הגליל״. אך דווקא תיאורו את שיטת ההתגוננות של יהודי ארבל בימי הורדוס היא המבהירה את רעיון מקלטי המצוקים שלמעשה אימץ הוא עצמו: בשני ספריו הוא מתאר מה נדרש הורדוס המלך לעשות ב״מערות ארבל״ (כ-100 שנה לפני זמנו של יוסף בן מתתיהו) כדי לכבוש אותן מידי מתנגדיו היהודים, שנמלטו לתוכן כשהגיעו למצב שנשקף איום ממשי על חייהם. וכך מתאר זאת יוסף בן מתתיהו:

> משם שלח (הורדוס) אחר כך קוהורטה של פרשים ושלוש פלוגות רגלים מזוינים נגד אילו ליסטים היושבים במערות, כי החליט לשים קץ למעשי הפשע שלהם. מערות אלה היו סמוכות מאוד לכפר הקרוי ארבל... הוא הוסיף לרדוף אחרי האויבים... והכניע את הגליל כולו חוץ

איור 18: גלישה בחבל למקלט מצוקים בסלע עכברה

> מאלה שישבו במערות... הורדוס שמיהר אל הליסטים במערות... יצא נגדם לבדו. והמערות היו בהרים מבותרים לגמרי והמבואות אליהן בלב ההרים היו משופעים והם מוקפים צוקים חדים. בתוך אלה רבצו הליסטים עם כל קרוביהם. לשם מלחמה עשה המלך תיבות והורידן במכשיר מראש ההר כשהן קשורות בשלשלאות של ברזל משום שאנשיו לא יכלו לעלות מלמטה ולא לזחול ולרדת אליהם מלמעלה מפני חודו של ההר... אלה שבתיבות תקפו את הליסטים ביתר שאת... והטילו אש לתוכן. היה שם זקן אחד שנלכד בפנים עם שבעת בניו ועם אשתו... הוא ניצב בפי המערה והרג כל אחד מהבנים שיצא, עד שהרג את כולם ואחר כך המית גם את האשה. ולאחר שהטיל את הגוויות אל התהום, השליך לבסוף את עצמו למטה והעדיף לשאת את המוות מאשר את העבדות... (קדה"י יד, 413–430 ובשינויים קלים: מלה"י א, 304–313).

שיטה זו גם אפשרה למעשה למכשירי המקלטים להיות תלויים אל מול פתחי המערות וכך להכשירן וגם מבהירה כיצד הצליחה אוכלוסייה מעורבת משני המינים ומכל הגילים להגיע אל המקלטים התלולים. נראה אפוא שהטכניקה והידע בהכשרת מקלטי המצוקים ובאופן ההגעה אליהם היו כבר ידועים טרם זמנו של יוסף בן מתתיהו.

דיון ומסקנות לגבי הממצאים

תופעת הכשרת מערות המצוקים למקלטים וכן הממצאים שנחשפו בתוכן, בעיקר במכלולים שנדונו כאן, מלמדים שהפעילות שהתרחשה בהם הייתה קשורה למצבי חירום ולהתארגנות קולקטיבית מסביב לצורך בהגנה ובשמירה על החיים במצב של מצוקה קשה. הדבר היה נכון בתקופה ההלניסטית וביתר שאת בתקופת מרד החורבן. הכשרת מקלטי המצוקים בגליל עסקה ביצירת מקומות מקלט באתרים שהטבע זימן. קשיי הגישה אליהם, שגבלו בסיכון חיים, תרמו לנחבאים בתוכם תחושת ביטחון מסוימת מפני אויב פוטנציאלי. המכשירים והמארגנים את המקלטים, שמצוקתם ומצוקת היקרים להם גברה על פחדם מסיכון החיים, היו יהודים שחיו בסכנה מתמדת בצל הכיבוש של האויב הרומי. כאשר הסכנה קרבה באופן ממשי ואיימה על חייהם ועל חיי משפחותיהם, הם הורדו בארגזים או גלשו בחבלים למערות המקלט, עלו בסולמות למפלסים עליונים, נתמכו בפיגומים וטיפסו על יתדות. הם הביאו עמם אמצעי קיום בסיסיים בלבד וחצבו לעצמם מאגרי מים במקומות שראו נטיפים פעילים וכך אגרו מי נגר מקירות הסלע הזקוף. הם לקחו עמם מעט מאוד חפצים אישיים, וגם אלה, אם היו, כוסו במשך השנים בשכבה עבה של לשלשת בעלי כנף. יוצאת מן הכלל בעניין זה הייתה הכשרת מקוואות הטהרה בארבל ובסלע עכברה, האתרים היחידים שנמצאו בהם מקוואות טהרה. ממצא זה מלמד שהצורך בטהרה היה לנמלטים לארבל ולסלע עכברה צורך קיומי, ממש כמו הצורך במים ובמזון. ייתכן שיש לשייך את הכשרת המקוואות לחוגי הכוהנים שחיו בגליל לפני מרד החורבן, או לקבוצת ה"חברים", שענייני טומאה וטהרה היו חלק בלתי נפרד מחייהם.[36]

סיכום

גם אם מקלטי המצוקים לא הוכשרו בימי יוסף בן מתתיהו, וגם אם לא היה סיפק בידו לנצח באופן אישי על ארגונם ועל כניסתם של תושבי היישובים לתוך מקלטי המצוקים התלולים שבהר ארבל־נתאי, בנחל עמוד ובסלע עכברה, יש מקום סביר להניח שהמקלטים במצוקים היו חלק בלתי נפרד ממערכת ההגנה של תושבי היישובים הללו בעתות המצוקה, שהיו כל משך תקופת הבית השני, וברור שבתקופת מרד החורבן גבר הצורך בהם.

נראה שמקלטי המצוקים התלולים הציעו את הסיכוי היחיד להצלת חיי התושבים כאשר האויב הרומאי, הידוע בכוחו ובעוצמתו, יפלוש לגליל בדרכו לדכא את מרד החורבן. האם היו המקלטים האלה באמת מצילי חיים? ייתכן שהשימוש החוזר בהם מאפשר להניח שאכן הם סיפקו את ההגנה שלה ציפו. למסקנה זו שני תימוכין: האחד, שמקלטי המצוקים של מערות שובך עילי, שהם המקלטים המבוצרים והתלולים ביותר שהתגלו עד כה, נמצאו נקיים כמעט מכל ממצא ארכאולוגי, כאילו הנמלטים לתוכם יצאו מהם כעבור זעם בפנותם את כל שהביאו עמם בעת המצוקה. הראיה השנייה היא ששרידי בתי הכנסת המפוארים שהתגלו בחורבות היישוב ארבל ובעת האחרונה גם בוואדי חמאם, בחורבת כור ובחוקוק מלמדים על התאוששות היישוב היהודי לאחר מרד החורבן.[37]

הערות

1 המחקר נעשה בידי ובידי ולדימיר בוסלוב במסגרת סקר מערות מקיף בגליל מטעם המרכז לחקר מערות ובחסות רשות הטבע והגנים והמכללה האקדמית צפת.

2 ראו מ' גיחון, "ההיבט הצבאי של מרד בר־כוכבא על־פי חקר מערכות המסתור", **קתדרה** 26 (תשמ"ג), עמ' 30–42.

3 ראו קלונר וטפר, **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, תל אביב 1987, עמ' 76. בגליל מניתי בעת האחרונה 70 מערכות מסתור. 30 מהן התגלו במסגרת סקר תיעוד של מערכות מסתור שנעשה לצורך עבודת הדוקטור שלי והוא נמשך עד היום, ראו י' שבטיאל, "מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת־קרקעיים", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של אוניברסיטת בר־אילן, תש"ע, עמ' 73–

191; הנ"ל, "מערכות המסתור בגליל, ייחודן ותפוצתן: עדכון ודיון מחודש", **קתדרה** 142 (תשע"ב), עמ' 7–26.

4 ראו ב' זיסו, "היישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 271; ע' קלונר וב' זיסו, "מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת מרד בר־כוכבא", בתוך: מ' מור, ג' פסטור, י' רונן וי' אשכנזי (עורכים), **לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל רפפורט**, ירושלים תשס"ו, עמ' 132; ע' קלונר, ב' זיסו וי' שחר, "מלחמת החורבן בגליל ותופעת מערכות המסתור בארץ ישראל", בתוך: **המרד הגדול בגליל**, חיפה תשס"ח, עמ' 98.

5 תודתי נתונה לרשות הטבע והגנים על שאפשרה לנו לפעול בתוך שמורות הטבע ולצוותי מלח"ם הצעירים בראשותו של בועז לנגפורד שסייעו במיפוי ובתיעוד.

6 תודתי לפרופ' חנן אשל ז"ל על הצעתו לשם זה. האתרים האחרים הם הר ברניקי, הר אביתר, צוקי נחל דישון, נחל אביב, נחל בצת ונחל כזיב, ראו י' שבטיאל, "יישובי מצוקים ומערות מפלט בגליל", **אריאל** 168 (תשס"ה), עמ' 7–25; הנ"ל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 41–72; י' שבטיאל, "סקר מערות מקלטי המצוקים של נחל כזיב", בתוך: מ' אביעם וד' שלם (עורכים), **סקר ארכאולוגי במפת שומרה** (בדפוס).

7 בהר ארבל נערך סקר ראשוני בשנות השמונים בידי מלח"ם ואז תועדו ומופו 40 מקלטי מצוקים. בסקר הנוכחי תועדו כ־300 מקלטי מצוקים ומופו כמה מכלולים בעלי עניין מיוחד (להלן). בהר נתאי נערך סקר מקביל לסקר הנוכחי בידי בועז לנגפורד ובהשתתפותי, במסגרת חפירת חומת הר נתאי שערך עוזי ליבנר.

8 ראו אסמכתאות אצל שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 26–29.

9 על מקוואות הטהרה בארבל ראו ר' רייך, "מקוואות־טהרה בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ע, עמ' 321–324; שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 49–51; הנ"ל, "טהרה בזמני מצוקה — תופעת מקוואות טהרה במקלטי מצוקים בגליל והדומה לה בארץ בנימין", בתוך: א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג (עורכים), **במעבה ההר, מחקרי הר אפרים ובנימין 2**, בית אל תשע"ג, עמ' 101–118.

10 ראו ע' ליבנר, "ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ד, עמ' 311.

11 ראו G.D. Stiebel, "Armis et Litteris: The Military Equipment of Early Roman Palestine, in Light of the Archaeological and Historical Sources", thesis submitted for the degree of Ph.D. at the University of London, 2007, Vol. 2, pp. 90–97

12 לסיכום הממצא הנומיסמטי בארבל ראו ליבנר (לעיל, הערה 10), עמ' 311–312, 329; שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 49.

13 מציאת אקראי (כל המטבעות הועברו לאוצרות המדינה).

14 על ראשית מחקר חומת הר נתאי ראו שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 52, הערה 26, וראו מאמרו של ליבנר בכרך זה.

15 ראו י' טפר וי' שחר, "ארבל הגלילית", **קתדרה** 61 (תשנ"ב), עמ' 25–53; שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 51–53.

16 ראו מאמרו של ליבנר בכרך זה.

17 על הדרכים העתיקות שחיברו את שני האתרים ראו י' טפר וי' שחר, **יישובים יהודיים בגליל ומערכות המסתור שבהם**, תל אביב תשמ"ה, עמ' 35–38.

18 למסקנה זו הגענו טפר ושחר ואני עוד בטרם נחפרה החומה, ראו שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 53, הערה 27. גם ליבנר השתכנע בעניין זה לאחר שחפר את חלקה של החומה, ראו מאמרו בכרך זה.

19 ראו צ' אילן וא' איזדרכת, **ארבל, ישוב יהודי קדום במזרח הגליל התחתון**, תל אביב 1988, עמ' 35–75. תוצאות החפירה של ארובס טרם פורסמו.

20 ראו ע' ליבנר, "ח'רבת ואדי חמאם — כפר ובית כנסת מן התקופה הרומית בגליל", **קדמוניות** 139 (תש"ע), עמ' 40.

21 ראו ע' דמתי, "כפר איכו־חקק, המבצר הלא נודע של יוסף בן מתתיהו", **קתדרה** 39, עמ' 37–43; שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 17, 53.

22 ראו י' זנגנברג וס' מונגר, "חורבת כור, דו"ח ראשוני", **חדשות ארכאולוגיות** 123, גליון אלקטרוני.

23 ראו י' טפר, י' טפר וג' דרעין, **אזור נחל עמוד: פרקים על ההיאחזות היישובית**, תל אביב 2000, עמ' 100; שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 55.

24 התוספת "תחתי" ניתנה מידי הסוקרים כדי להבדיל בין מכלול זה למכלול שובך עילי שנמצא במעלה הנחל.

25 S.R. Binford, "Me'arat Shovakh (Mugharet esh-Shub-babiq)", *IEJ* 16/1 (1966), pp.18–32

26 אני מודה למוטי אביעם על עזרתו בזיהוי הפיתס.

27 ראו י' שבטיאל, "מקלטי מצוקים בארץ הגליל והמקבילים להם בארץ בנימין — זהות טיפולוגית וזיקה היסטורית", בתוך: שבטיאל, **במעבה ההר** (לעיל, הערה 9), עמ' 7–26.

28 ראו שטיבל (לעיל, הערה 11), שם; טפר, טפר ודרעין (לעיל, הערה 23), עמ' 91.

29 בסקר הקרמי שערך ליבנר למרגלות המערות התחתונות של נחל עמוד התברר שרוב החרסים שאסף הם מהתקופות שאני דן בהן במאמר זה, ראו ליבנר (לעיל, הערה 10), עמ' 285–286; הנ"ל, "ראשית ההתיישבות היהודית בגליל בימי הבית השני: מקורות היסטוריים וממצא ארכאולוגי", **ציון** עז/ד (תשע"ב), עמ' 437–469. מעניין שכמות חרסים מזערית שמופיעה במקלטי המצוקים בנחל עמוד מאופיינת לתקופה הממלוכית.

30 ראו סיכום המחקרים אצל שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 58–59.

31 אני מודה לפרופ' חנה כותן ולפרופ' עדה ירדני על ניסיונן לפענח את הכתובת.

32 ראו שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 230. גם טפר ושחר ציינו אתר זה בסקר שערכו במערות התחתונות בשנות השמונים של המאה הקודמת, ראו טפר ושחר (לעיל, הערה 17), עמ' 50.

33 עוד בשנת 1966 דיווח נתן תפילינסקי, מפקח ברשות העתיקות, שקנה והעביר לאוצר המדינה ארבעים מטבעות שנמצאו בחורבת עכברה, ראו ארכיון רשות העתיקות תיק פ/ עכברה X. על מחקר מטבעות סלע עכברה ראו שבטיאל תש"ע (לעיל, הערה 3), עמ' 237–250; וכן Y. Shivtiel and B. Zissu, "Coins from the Akbara and Nahal Amud Cliffs", *INJ* 16/8 (2007), pp.112–117

34. יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, תרגום ל' אולמן, ירושלים תש"ע, עמ' 295; הנ"ל, **חיי יוסף**, תרגום ד' שוורץ, ירושלים תשס"ח, עמ' 100–101.

35. ראו מ׳ אביעם, ״על תפקידם וזיהויים של ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל״, **קתדרה** 28 (תשמ״ג), עמ׳ 33–46.
36. ראו סיכום דברי חוקרים וכן הצעתי בנידון: שבטיאל תשע״ג (לעיל, הערה 9), שם.
37 תיארוכם של בתי הכנסת הנזכרים טרם התברר לגמרי, אך כבר ברור ששלבי המבנים שנחשפו עד כה שייכים כולם לתקופה שאחרי מרד החורבן. גם בעכברה התגלו ככל הנראה שרידי קיר של בית כנסת אך האתר טרם נבדק ביסודיות. לסיכום האתר בעכברה ראו שבטיאל תש״ע (לעיל, הערה 3), עמ׳ 31, הערה 173.